

Дідух Л.В.

ВНЕСОК М. Ф. БІЛЯШІВСЬКОГО В ОХОРОНУ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВА (кінець ХІХ - початок ХХ ст.)

Статтю присвячено діяльності відомого українського вченого М. Ф. Біляшівського на пам'яткоохоронній ниві в кінці ХІХ - на початку ХХ ст., зокрема його зусиллям щодо складання зводу стародавніх пам'яток України під егідою Московського археологічного товариства.

Охорона пам'яток культури і мистецтва є важливим елементом внутрішньої державної політики, так само як і охорона особистої безпеки громадян. Проголосивши в Конституції охорону національної культурної спадщини своїм пріоритетним обов'язком, Україна тим самим започаткувала новий етап у розвитку вітчизняного пам'яткознавства. Окрім практичної роботи з охорони пам'яток, важливим його завданням є дослідження історії пам'яткоохоронного руху.

Питання про необхідність дослідження і збереження культурних цінностей поставало не раз і вирішувалося залежно від об'єктивних обставин державотворення в Україні, зважаючи на реальні можливості українського суспільства долучитися до позитивного розв'язання цієї проблеми. Лише з другої половини ХІХ ст. пам'яткознав-

ча діяльність набула, поряд з практичним, ще й наукового характеру. Це було пов'язано, по-перше, з розвитком у ХІХ ст. в Російській імперії історичної науки загалом і, зокрема, допоміжних історичних дисциплін, а також із розгортанням ґрунтовної дослідницької роботи в галузі археології, етнографії, археографії та, по-друге, із становленням української історичної науки як окремої дисципліни [1]. В період національно-визвольних змагань українського народу 1917-1921 рр. на державному рівні було започатковано національну пам'яткоохоронну систему [2]. Тому для української науки дослідження історії пам'яткоохоронного руху кінця ХІХ - початку ХХ ст. залишається доволі актуальним, оскільки саме в цей період було нагромаджено вагомий досвід роботи у цій сфері. Це мало потужний вплив на

становлення в подальшому вже державної пам'яткоохоронної системи. У вітчизняній історіографії зазначену проблематику досліджували С. З. Заремба, С. В. Гаврилюк, Є. С. Ярошенко і В. С. Шандра [3]. І хоча в їхніх роботах висвітлено досить широкий спектр історії пам'яткоохоронного руху в Україні, втім, вони мають побіжний характер. Серед розвідок, присвячених цьому питанню, слід назвати також праці російських авторів А. М. Разгона та О. О. Формозова, в яких досліджено історію пам'яткоохоронного руху в Російській імперії [4]. Вони розглядали й історію українського пам'яткознавства, але у відповідному загальноросійському контексті.

Пам'яткоохоронна і пам'яткознавча справи в Україні, як і в цілому в Росії, на відповідному рівні провадилися переважно науковою інтелігенцією, тому вивчення внеску окремих її представників у дослідження культурних пам'яток, на наш погляд, є важливим для поглиблення історичних досліджень, зменшення в них кількості «білих плям», а також для підтримання тенденцій сучасної української історіографії до висвітлення наукової, культурницької та громадської діяльності вітчизняних вчених. Безперечним лідером українського пам'яткоохоронного руху був Микола Федотович Біляшівський. Більшість розвідок про науковця, зроблені А. Винницьким, Д. М. Щербаківським, С. Р. Кілієвич, Б. М. Біляшівським, А. Ф. Примак [5], мають біографічний характер і про його пам'яткоохоронну діяльність згадується лише побіжно. Внесок М. Ф. Біляшівського у вивчення та охорону пам'яток на території Волині, Холмщини та Підляшшя дослідила С. В. Гаврилюк, а у працях О. О. Нестулі та Є. С. Ярошенка [6] висвітлено його роботу на пам'яткоохоронній ниві лише з початку української революції 1917 р. Основним завданням даної статті буде розгляд та аналіз внеску М. Ф. Біляшівського в дослідження та збереження пам'яток культури кінця XIX - початку XX ст.

У російському суспільстві до кінця XIX ст. фактично панували дві основні ідеї, що визначали «негативне» його ставлення до пам'яток культури. Перша ідея, породжена епохою класицизму, зводилась до того, що в княжій Русі не могло бути видатних творів мистецтва (за канонами класичного мистецтва всі твори мали відповідати античним взірцям). Згідно з другою ідеєю взагалі вся спадщина колишніх століть заслуговує лише на презирство як відображення «несправедливого соціального устрою» [7]. Настільки ж рішуче ставив під сумнів духовні

цінності людства утилітаризм, що опанував думки молоді в середині XIX ст. Після закінчення епохи реформ 1860-х років, яка, втім, не змінила радикально загальноросійську дійсність, широкі верстви інтелігенції все частіше схилялися до думки, що тільки щоденна просвітницька робота, непомітна, але численні «малі справи» допоможуть рухові вперед (хоча народники ще продовжували радикальну боротьбу із самодержавством). Так само поступово змінювалися погляди суспільства на культурну спадщину. Перебіг подій попередніх років показав, що минуле не вмерло, а, навпаки, є доволі живучим. Воно залишило у спадок не лише деспотизм і політичні, національні, соціальні утиски, а й творіння людського генія, без яких неможливе повсякденне життя, без яких людське начало загасне. Отже, суспільство мало зберігати скарби, отримані від минулих поколінь [8]. Й ідеали теорії «малих справ» у той період втілювалися у стрімкому збільшенні числа музеїв у столичних і провінційних містах Російської імперії.

Паралельно з музеями в 70-80-х роках XIX ст. з'явилися як просвітницькі, так і наукові громадські організації, що об'єднували висококваліфіковані й численні наукові сили, - історичні товариства. Такий поділ напрямів діяльності є певною мірою умовний [9], оскільки майже всі наукові товариства вели просвітницьку роботу, а декотрі просвітницькі - займалися дослідженнями. Глибокий науковий аналіз пам'яток, проведений в кінці XIX ст. цими товариствами, а також окремими фахівцями-науковцями, дав змогу інтелігенції судити про минувшину не так поверхово, як кілька десятиліть тому. Серед наукових товариств, що мали позитивне значення для охорони пам'яток на російських, а також українських теренах, виділимо Московське археологічне товариство (МАТ), що виникло 1864 р., й Історичне товариство Нестора-літописця в Києві (ІТНЛ), засноване 1873 р.

Основні завдання МАТ полягали у дослідженні археології взагалі та російської зокрема. Саме це відрізняло його від інших товариств, наприклад, Російського археологічного товариства (1864) та Одеського товариства історії та старожитностей (1839), які висували на перший план вивчення античних старожитностей на території Росії та за її межами [10]. У зв'язку з цим МАТ як «більш вітчизняний заклад» відіграло велику роль в активізації археологічних пошуків на території всієї Російської імперії, з його діяльністю була тісно пов'язана більшість археологічних відкриттів другої половини XIX ст. Товариство, проте, не обмежувало свою діяльність

лише археологічною проблематикою. Одним з найважливіших його завдань, за словами першого голови товариства графа О. С. Уварова, стало вивчення давніх пам'яток вітчизняної старовини та їхнє збереження не тільки від знищення й руйнування, а й від пошкодження добувами і перебудовами [11]. Тому з 1870 р. при МАТ діяло спеціалізоване відділення, яке займалося питаннями охорони пам'яток, - Комісія зі збереження давніх пам'яток, що з «неформального об'єднання» перетворилася на справжній орган повсякденного нагляду і контролю за станом пам'яток [12]. Таким чином, Товариство вирішувало ті основні завдання, поставлені перед суспільством самим прогресом науки, які було сформульовано на IX археологічному з'їзді у Вільно 1893 р.: «1) збереження й оприлюднення пам'яток як язичницької, так і християнської давнини; 2) точне визначення методу і прийомів дослідження пам'яток; 3) складання докладної і зрозумілої інструкції археологічних розвідок; 4) складання опису існуючих пам'яток старовини, як речових, так і писемних» [13].

У 1899 р. тодішній голова МАТ графиня П. С. Уварова звернулася до ІТНЛ з питанням «про вироблення заходів щодо збереження пам'яток старовини і про опис та видання знімків різних предметів давнини, яких так багато в Південно-Західному краї і котрі все більше і більше знищуються» [14]. У зв'язку з цією пропозицією при ІТНЛ було утворено спеціальну Комісію з опису і видання пам'яток місцевої старовини. Для виконання покладених на неї завдань Комісія розробила головні напрями своєї діяльності, які було затверджено на головному засіданні 3 травня 1900 р.:

1) Розробити та надрукувати програми опису пам'яток «як церковних, так і світських із вказівкою вироблених наукою і практикою найкращих методів опису, фотографування або замальовки з поясненням прийнятих у цих випадках технічних прийомів і технологій».

2) Організувати попередній збір матеріалів про відомі та маловідомі пам'ятки за виданими і невиданими описами, церковними літописами та іншими джерелами для кожної губернії окремо з позначенням джерела відомостей. З цього приводу ІТНЛ звернулося до своїх членів з циркулярною пропозицією повідомити товариству вказівки або відомості про пам'ятки старовини до кінця XVIII ст. по Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській і Полтавській губерніях.

3) Організувати екскурсії (експедиції) для виявлення і опису пам'яток у зазначених губерніях [15].

Фінансувалися всі ці заходи частково МАТ, а також завдяки жертвам благодійників: відомий український меценат М. А. Терещенко пожертвував в розпорядження гр. Уварової 3000 крб. [16]. Брати участь в екскурсіях, збирати матеріали та складати зводи пам'яток планували видатні науковці: Є. Й. Сецинський, І. М. Каманін, В. І. Щербина, В. Б. Антонович, М. П. Василенко, О. М. Лазаревський та ін. Як член одночасно двох товариств (з 1891 р. - ІТНЛ [17], а з 1892 р. - МАТ [18]), М. Ф. Біляшівський одразу ж зголосився взяти участь у заходах Комісії. Проте через брак часу на підготовку до екскурсій, оскільки не було в достатній мірі опрацьовано матеріал, розпорошений по різних виданнях, більшість осіб, що бажали відправитися в екскурсію, не вважали за можливе розпочати опис пам'яток. У результаті з 17 осіб влітку 1900 р. в екскурсію відправились лише троє: Є. Й. Сецинський - по Подільській губ., О. А. Фотинський - по Волині і М. Ф. Біляшівський - по Черкаському та Каневському й південній половині Київського повітах Київської губ. [19].

Протягом екскурсії, яку М. Ф. Біляшівський назвав «пробною», по містечках і селищах Київської губ. вчений оглянув лише церкви, оскільки інших пам'яток архітектури в даній місцевості не було. Підсумовуючи свій огляд, М. Ф. Біляшівський повідомив, що майже всі церкви певним чином перебудовано і годі було побачити тут пам'ятки XVII - початку XVIII ст. «З кожним роком старі церкви розбираються, на їхнє місце ставлять нові, при цьому від старих не залишається жодного сліду, хоча б у вигляді малюнків або фотографій зовнішнього вигляду та планів. В одному селі мені якось пощастило захопити той момент, коли поруч із новою церквою шаблонної архітектури ще стояла малесенька стара трибанева, побудови середини минулого століття (сер. XVIII ст. - Л. Д.), що її було призначено до продажу на знесення, - тільки завдяки цьому випадку можна було її сфотографувати й обміряти...» [20]. Вчений також зазначив, що «в усіх без винятку церквах» масово знищують й зникає церковне начиння. Однією з причин такого явища було поширення в Російській імперії т. зв. «ходіння» - купівлі мандрівними ремісниками металевих речей, в тому числі і старовинних, для переплавки [21]. М. Ф. Біляшівський описав один із варіантів такого «ходіння». По Київській губ. роз'їжджав такий собі Теленков, який «возив із собою віз із різним церковним начинням дуже поганої якості і в обмін за нього отримувал масу цінних і в прямому і в переносному значенні предметів» [22]. Особливо був занепо-

коєний учений втратою старовинних іконостасів, які після заміни їх новими знишувались або безбожно пюндрувались «новішою реставрацією». «Старовинне різьблення іконостасів, що мало характерні ознаки епохи, які вирізнялися смаком і дотриманням стилю, та вимагало для виконання великої праці, пішло на дрова», - повідомив він [23]. М. Ф. Біляшівський подав опис чудового різьбленого іконостаса старої київської Андріївської церкви зі зразками іконопису XVIII ст., що знаходився в церкві с. Жуковці Київського повіту [24]. На жаль, цей витвір мистецтва під час будівництва нової церкви фактично було знищено. «На місці старої церкви вже стояла нова ... весь же старий іконостас було звалено безладною купою в "повитці" священника. Найцінніше різьблення, в тому числі і царські ворота, були внизу цієї купи ... різьблення у багатьох місцях було роздавлене і розсипалося» [25]. Намагаючись зберегти від подальшого знищення залишки, М. Ф. Біляшівський, будучи тоді вже директором Київського міського художньо-промислового і наукового музею (з 1902 р.), запропонував придбати їх для музею, але священник відмовив. Закінчуючи свій звіт, М. Ф. Біляшівський закликав місцеву громаду долучитися до реєстрації пам'яток української старовини, «оскільки останній має бути ближче рідна старовина. Шкода буде, якщо справа зупиниться, з нею варто поспішати, інакше буде вже запізно» [26].

У кінці грудня 1900 - на початку січня 1901 рр. за дорученням МАТ М. Ф. Біляшівський здійснив ще дві екскурсійні поїздки в Чернігівську та Полтавську губернії, де описав і сфотографував пам'ятки української старовини в м. Глухові та оглянув старожитності Полтави. Через брак часу було оглянуто і сфотографовано різні предмети церковного начиння лише в Соборній церкві св. Трійці та Миколаївській церкві м. Глухова, де зберігалися чудові срібні зразки і шитво X - XVII ст. Вагому допомогу вченому у роботі надав знавець глухівської старовини П. Я. Дорошенко, в збірках якого також віднайшлося чимало дуже цікавих пам'яток, зокрема, писемної старовини (рукописні «Космографія», що належала Самійлу Величку, та «Географія» XVIII ст.). Крім Глухова, Микола Федотович відвідав ще с. Сварков Глухівського повіту - родове гніздо Марковичів, де сфотографував церкву св. Миколая, побудовану в 40-х роках XVIII ст. генеральним підскарбієм Я. А. Марковичем, а також деякі старовинні предмети, що належали цій родині. 26 травня 1902 р. на засіданні ІТНІ було зачитано звіт М. Ф. Біляшівського про вищеза-

значені екскурсії з детальним і ґрунтовним описом всіх зареєстрованих ним пам'яток [27].

На запит голови МАТ Комісія з опису пам'яток української старовини при ІТНІ на своєму засіданні 10 травня 1901 р. постановила організувати нові екскурсії влітку 1901 р., в яких планували взяти участь: у Київську губ. - І. М. Каманін (Чигиринський і Таращанський повіти), М. П. Істомін радомишльський повіт), В. І. Щербина (Васильківський і Бердичівський повіти), М. Ф. Біляшівський (Канівський і частина Київського повітів), у Волинську губ. - О. А. Фотинський (найцікавіші місця), в Подільську губ. - Є. Й. Сецинський [28]. Збір матеріалів та опис пам'яток екскурсанти здійснювали за такою схемою:

А. Пам'ятки церковні:

1) архітектура кам'яних і дерев'яних церков і дзвіниць; 2) іконостаси; 3) іконопис; 4) різьблення по каменю та дереву; 5) церковне начиння; 6) шитво та матерії; 7) рукописні богослужбні книги та стародруки; 8) надгробки.

Б. Пам'ятки світські:

1) архітектура; 2) внутрішній устрій житла; 3) меблі та домашня обстановка; 4) предмети домашнього вжитку; 5) одяг і зброя; 6) портрети і картини; 7) музичні інструменти; 8) засоби пересування; 9) рукописи [29].

На черговому засіданні Комісії, 22 листопада 1901 р., було заслухано короткі звіти В. І. Щербини, І. М. Каманіна та М. Ф. Біляшівського про літні екскурсії. Крім того, І. М. Каманін на основі рефератів усіх екскурсантів підсумував результати екскурсії 1901 р., охарактеризувавши загальні тенденції розвитку українського мистецтва: було встановлено, що в Україні існував особливий тип храмів - одно-, три-, і п'ятибаневі; цей тип почав зникати після приєднання України до Росії під впливом північно-російської архітектури; у галузі живопису спостерігалися такі самі явища - західний вплив витіснявся північно-російським, змінювались особливості київського і волинського живопису; проте саме автохтонний живопис дає можливість визначити улюблені сюжети українців; скульптура - майже відсутня; стародавні пам'ятки писемності траплялися доволі рідко; богослужбних стародруків дуже мало - всі вони друкувались або в Почаєвській, або в Львівській типографіях (уніатські видання); видання Києво-Печерської лаври до XIX ст. - дуже рідкісні, і вони витіснялися виданнями Московської типографії; дуже багато було дерев'яних придорожніх хрестів: їх ставили або при виїздах із селища, або на перехрестях доріг чи біля колодязів; світських

будівель, що вирізнялися б особливостями своєї архітектури, наприклад замки, синагоги, зокрема в Київській губ. майже не було [30].

Отже, в результаті екскурсій 1901 р. було зібрано досить потужний матеріал про українську старовину і Комісія надіслала всі ці відомості (фотографії предметів старовини і шляхові нотатки деяких екскурсантів) до МАТ (1902 р. через неотримання повноважень від МАТ екскурсії не проводились). Московське товариство визнало зібраний матеріал значним і придатним до опублікування, доручивши його обробку професору Г. Г. Павлуцькому [31]. За пропозицією голови ІТНІ М. П. Дашкевича, влітку 1903 р. відбулися додаткові екскурсії Київською, Подільською і Волинською губерніями для уточнення деяких даних попередніх екскурсій, у яких зголосилися взяти участь В. І. Щербина, Г. Г. Павлуцький, М. Ф. Біляшівський [32] та В. М. Щербаківський (останній досліджував пам'ятки Київщини ще й влітку 1904 р. [33]). Таким чином, на гроші МАТ, що залишились від витрат на екскурсії 1901 р., було видано перший випуск «Старожитностей України» [34]. Цей випуск містив опис 13 дерев'яних і 3 кам'яних церков України, розміщених по губерніях і повітах. По Київській губ. подано опис 7 церков: с. Синяви Васильківського повіту, м. Ходорова Канівського повіту (фотографії церкви Різдва Пресвятої Богородиці в цьому містечку для випуску підготував М. Ф. Біляшівський [35]), м. Тараши Таращанського повіту, Матронинського монастиря біля м. Медведівка, кам'яної церкви Б. Хмельницького в с. Суботові в Чигиринському повіті; в Подільській губ. описано 6 церков: церква в передмісті Вінниці, в м. Зинків та с. Сутковцях Летичівського повіту, с. Чемерис-Волоське і м. Яришев Могилевського повіту, с. Дашковці Ушицького повіту; у Волинській губ. описано 3 церкви: дві церкви м. Чуднова Житомирського повіту та церква в с. Камінь і м. Полонному Новоград-Волинського повіту [36]. Отже, незважаючи на недоліки цього видання, про які говорив І. М. Каманін, наприклад, про те, що з 3000 церков України описано лише 16, кам'яні православні церкви і католицькі костели не досліджувались і т. ін., можна констатувати той факт, що силами української та російської громадськості було здійснено першу спробу видрукувати звід українських пам'яток. У цьому контексті варто зазначити, що, за пропозицією того ж І. М. Каманіна, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, засноване 1910 р., мало продовжити заходи МАТ із дослідження української старовини, виправляючи очевидні недоліки і

доповнюючи зібраний матеріал новими відомостями [37].

Активна участь М. Ф. Біляшівського у різних заходах із охорони й дослідження українських старожитностей була результатом глибокої зацікавленості вченого українською історією, яка проявилася ще в гімназійні роки, а також під впливом засновника Київського церковно-археологічного товариства професора М. І. Петрова. А методичне знищення старовинних пам'яток не могло залишити байдужим суспільно свідомого інтелігента, яким був М. Ф. Біляшівський. Працюючи в історичному часописі «Киевская старина», він постійно звертав увагу на ганебний стан пам'яток та закликав громадськість вжити усіх можливих заходів щодо їхнього порятунку. Микола Федотович високо цінував діяльність Комісії зі збереження давніх пам'яток при МАТ та інформував читачів «Киевской старины» про її діяльність [38]. Відмічаючи досягнуті цією Комісією позитивні результати, він пропонував засновувати подібні установи й в інших центральних містах Російської імперії: «Щодо пам'яток старовини Південної Росії, таким пунктом по праву має бути Київ ... Заснування комісії, наділеної певними повноваженнями, для району, хоча б Київського навчального округу, є єдиним виходом із того неможливого стану, в якому перебувають пам'ятки нашого минулого, що знищуються навіть в самому Києві з енергією, придатною до кращого застосування» [39].

Заснувавши 1903 р. окремий журнал «Археологическая летопись Южной России» (у 1899—1901 рр. «Летопись» виходила у межах «Киевской старины» і мала характер лише стислої хроніки), М. Ф. Біляшівський проголосив його головним завданням дослідження всіх видів української старовини, починаючи з доісторичних часів і закінчуючи XIX століттям [40]. У журналі з'явився також постійний розділ з охорони історико-культурної спадщини. Подібні розділи були в російських журналах, наприклад, «Хроника вандализма в России» в «Старых годах» [41], але в українському виданні - то було нововведення. «Усім, звичайно, відоме горезвісне становище наших пам'яток старовини, - писав учений. - Про те, як допомогти горю, говорилося багато разів у пресі, це питання ставилося на чергу і в засіданнях археологічних з'їздів. Якихось загальних заходів, а тим більше результатів цим не досягли <...>. Ми думаємо, що, як всюди, так і тут, гласність може допомогти справі. З цією метою ми відводимо особливе місце в нашому журналі охорони пам'яток старовини і звертаємося ... до всіх, кому хоча б

почасти дорозе минуле його рідного краю, не відмовити у повідомленні ... фактів, які стосуються загрозової небезпеки знищення або спотворення пам'яток старовини. Публікація таких фактів - ми сподіваємося - допоможе їх збереженню» [42]. Журнал намагався не пропускати жодної вагомої події в галузі охорони старовинних пам'яток, принаймні на Південно-Західних теренах Російської імперії. І хоча до часопису надходили повідомлення про такі події від його дописувачів, але найбільше матеріалів готував сам Микола Федотович.

Працюючи на ниві розбудови Київського міського художньо-промислового музею (1898) як його директор (з 1902 р.), М. Ф. Біляшівський продовжував пам'яткознавчу та пам'яткоохоронну діяльність, збираючи українську старовину для музейних експозицій та різноманітних виставок, науково опрацьовуючи зібраний матеріал. У подальшому, майже до 1917 р., Київський міський музей завдяки цій несамовитій праці свого директора та нечисленних його помічників, за підтримки створеного у 1907 р. Київського наукового товариства, став центром українського пам'яткознавства на Наддніпрянській Україні.

Констатуючи недостатність тих дій з охорони пам'яток, що їх здійснювали різні громадські організації (опис, реєстрація, дослідження), М. Ф. Біляшівський прагнув вирішення цієї проблеми на державному рівні. «Необхідно надати право притягати до суду осіб, які порушують закони збереження пам'яток мистецтва і старовини, і право відчувувати рухоме і нерухоме май-

но, що має художню і археологічну цінність» [43]. Проте незважаючи на постійне обговорення закону про охорону історико-культурних пам'яток, починаючи з 1870-х років, вироблення всіх нових і нових його проектів [44], у Російській імперії пам'яткоохоронне законодавство так і не було прийняте.

Отже, в кінці XIX - на початку XX ст. у Російській імперії окреслилися доволі значні зрушення у ставленні суспільства до національних реліквій. Вперше в цей період насамперед освічена його верства - інтелігенція - почала сприймати старовинні пам'ятки як справжні витвори мистецтва. Дослідження пам'яток старовини вважалося тепер справою, що вимагала найприхильнішої уваги, зокрема державних установ. На пам'яткоохоронній ниві працювали як цілі громадські організації, так і окремі науковці. Серед українських вчених даного періоду М. Ф. Біляшівський виступає справжнім лідером вітчизняного пам'яткоохоронного руху. Своєю багатогранною творчістю і практичною науковою роботою він формував базу для пам'яткоохоронної діяльності в Україні, накопичуючи досвід збирання, вивчення, систематизації українських старожитностей та започатковуючи вітчизняну музейну справу. Вивчення наукової та публіцистичної спадщини відомого українського вченого стане у пригоді сучасним пам'яткоохоронцям у їхній практичній роботі з відродження традицій та збереження культурно-історичної спадщини в процесі невинного розбудовчого поступу сьогодення.

1. *Разгон А. М.* Охрана исторических памятников в дореволюционной России (1861-1917 гг.) // Труды НИИ музееведения. - М., 1957. - Вып. 1. - С. 74-75; *Стельмах С. П.* Становлення історичної науки в Україні у першій половині XIX століття // Наукові записки НАУКМА. Історичні науки. - К., 2001. - Т. 19. - С. 53.
2. *Нестуля О.* Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (Центральна Рада, Гетьманщина, Директорія). - Київ-Полтава, 1994; *Ярошенко Є. С.* Становлення державної системи охорони культурних цінностей в Україні 1917-1919 рр.: Дис... канд. іст. наук / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. - Харків, 2002; *Денисенко О. А.* Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Українській державі (1918 р.): Дис... канд. іст. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2002.
3. *Заремба С. З.* Українське пам'яткознавство. Історія, теорія, сучасність. - К., 1995; *його ж.* Нариси з історії українського пам'яткознавства. - К., 2002; *Гаврилук С. В.* Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX - початок XX ст.). - Луцьк, 2002; *Ярошенко Є. С.* Охорона культурних цінностей в Україні: XIX - поч. XX ст. // Культура України. - Харків, 2001. - Вип. 8. - С. 261-269; *Шандра В.* Охорона старовини в ретроспективі до 1917 р. та нереалізовані тогорічні проекти // Пам'ятки України. - 1996. - № 3/4. - С. 115-119.
4. *Разгон А. М.* Вказ. праця; *Формозов А. А.* Русское общество и охрана памятников культуры. - М., 1990.
5. *Винницький А.* Микола Теодорович Біляшівський. Його життя та музейна робота // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. - 1926. - Вип. 9. - С. 11-23; *Щербаківський Д.* М. Т. Біляшівський і українське мистецтво // Там само. - С. 38-58; *Кілієвич С.* Академік М. Ф. Біляшівський - перший директор Національного музею історії України // Київська старовина. - 1999. - № 4. - С. 80-86; *Біляшівський Б. М., Біляшівський М. М.* Будівничий української культури (М. Ф. Біляшівський) // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). - К., 1991. - С. 21-24; *Примак А. Ф.* Становлення М. Ф. Біляшівського як вченого і дослідника минувшини // Історія України: маловідомі імена, події, факти. - К. - Донецьк, 2001. - Вип. 17. - С. 74-76.
6. *Гаврилук С. В.* М. Біляшівський про вивчення та збереження історичних пам'яток (на прикладі Волині, Холмщини і Підляшшя) // Історико-політичні проблеми сучасного світу. - Чернівці, 2001. - Т. 8. - С. 18-29; *Нестуля О.* Вказ. праця; *Ярошенко Є. С.* Становлення державної системи охорони культурних цінностей...

7. *Формозов А. А.* Вказ. праця.- С. 64.
8. Там само.- С. 64-65.
9. *Степанский А. Д.* К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России // Археологический ежегодник за 1974 год.- М., 1975.- С. 39.
10. *Каковкіна О. М.* Археологічні з'їзди другої половини XIX - початку XX ст. в Україні. Науковий та суспільно-політичний аспекти: Дис... канд. іст. наук / Дніпропетровський держ. ун-т.- Дніпропетровськ, 1998.- С. 44-45.
11. *Фролов А. И.* Московское археологическое общество и охрана памятников старины в дореволюционной России // Вопросы охраны и использования памятников истории и культуры.- М., 1990.— С. 76.
12. Там само. - С. 79.
13. Цит. за: *Комарова И. И.* Московское археологическое общество и его роль в развитии местных краеведческих организаций России // Археологический ежегодник за 1989 год.- М., 1990.- С. 81.
14. Заседание Исторического общества Нестора-летописца // Киевская старина (далі - КС).- 1899.- № 12.- С. 170 (Археологическая летопись).
15. Заседание Комиссии по описанию и изучению памятников местной старины // Археологическая летопись Южной России (далі АЛЮР). - 1900.- № 6. - С. 111-113.
16. *Каманин И.* Об описании памятников старины Юго-Западного края при материальной поддержке со стороны Императорского Московского археологического общества, произведенном в 1901 году членами Исторического общества Нестора-летописца // Военно-исторический вестник.- 1913.- № 3. - Отд. 5. - С. 21.
17. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису (далі - НБУВ ІР).- Ф. 31.- Спр. 206.-Арк. 1.
18. НБУВ ІР - Ф. 31 - Спр. 1929.- Арк. 1.
19. Заседание Комиссии по описанию и изданию памятников местной старины // АЛЮР. - 1900.- № 7-8.- С. 145-146.
20. *Беляшевский Н.* Собрание сведений о памятниках украинской старины // АЛЮР- 1900.- № 9.- С. 160-161.
21. *Разгон А. М.* Вказ. праця.- С. 91.
22. *Беляшевский Н.* Собрание сведений ...- С. 161.
23. Там само.
24. *Беляшевский Н.* Гибель ценного иконостаса // АЛЮР- 1904. - № 1-2. - С. 37-38.
25. Там само. - С. 38.
26. *Беляшевский Н.* Собрание сведений ...- С. 162.
27. *Беляшевский Н.* Отчет о поездке в г. Глухов // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.- К., 1903.- Кн. 17.- Вып. 1.- С. 8-16.
28. Заседание Комиссии по описанию памятников украинской старины // КС- 1901.- № 6.- С. 202 (АЛ); *Каманин И.* Вказ. праця.- С. 21.
29. НБУВ ІР. - Ф. 31. - Спр. 62.- Арк. 1-2; Древности Украины. - К., 1905. - Вып. 1. - С. 1.
30. *Каманин И.* Вказ. праця.- С. 22-23.
31. Комиссия по описанию древностей Украины при Историческом обществе Нестора-Летописца // АЛЮР.- 1903.- № 1.- С. 50-51; *Новицкий О.* Проф. Г. Павлуцкий (Некролог) // Україна.- 1924. - № 1-2.- С. 203-204.
32. Комиссия по описанию древностей Украины // АЛЮР.- 1904. - № 1-2. - С. 50.
33. Древности Украины.- С. III.
34. Имп. Московское археологическое общество // АЛЮР.- 1904. - № 1-2. - С. 51.
35. Древности Украины.- С. II; табл. II, 1.
36. Там само.- С. 32-117.
37. *Каманин И.* Вказ. праця.- С. 27-30.
38. *Беляшевский Н.* К вопросу об охране памятников старины // КС. - 1902. - № 5. - С. 155-156 (АЛ).
39. Там само.- С. 156.
40. От редакции // АЛЮР- 1903. - № 11. - С. 4.
41. *Банников А.П.* Проблемы охраны памятников культуры на страницах журнала «Старые годы» // Памятники Отечества.- 1983.- № 2.- С. 148-151.
42. Охрана памятников старины // АЛЮР- 1903.- № 1.- С. 42-43.
43. *Н. Б.* По поводу искажения и уничтожения архитектурных памятников // АЛЮР- 1904. - № 4-5.- С. 199.
44. Материалы по вопросу о сохранении древних памятников, собранные Императорским Московским археологическим обществом.- М., 1911.- С. 18-62; *Разгон А. М.* Вказ. праця. - С. 110-124; *Гаврилюк С. В.* Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя; *Шандра В.* Вказ. праця.- С. 116-118.

L. Didukh

THE CONTRIBUTION OF M. F. BILYASHIVSKY TO THE PROTECTION OF THE RELICS OF CULTURE AND ART

The article is dedicated to the consideration of the activities of the outstanding Ukrainian scientist M. F. Bilyashivsky on the field of the historical relics' protection at the late 19th- early 20th centuries, which was focused on the making up the code of the Ukrainian old monuments under the patronage of the Moscow Archaeological Association.